

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՓԻԼԻՊՈՍԵԱՆ
.....

ՏԱՐԻՆԵՐՈԼ
ՀԱՌԱՔԱՐԱԾՈՅ

ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻ ՄԷՋ ՏՊՈՒԱԾ
ԵՒ ԱՆՏԻՊ
ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հաւաքեց եւ ծանօթագրեց
ՅԱԿՈԲ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

OHAN
PRESS

Published by
OHAN PRESS
171 Maplewood Street
Watertown, MA 02472-1324
U.S.A.
(617) 926-2602

November, 2002

Design and typography by Hagop Sarkissian

Manufactured in the United States of America

Printed by
PERSUASIVE PRESS
Berj and Anie Manoushagian
Cambridge, MA 02140

Library of Congress Control Number: 2002094514

ISBN 1-929966-06-7

ՕՀԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏՈՒՆ

Օհան Հրատարակչատունը հիմնուած է 1983ին, Ուոթըրթաունի մէջ, Հէլին Փիլիպոսեանի կողմէ: Թարգմանական եւ արուեստագիտական պատասխանատուն է Յակոբ Սարգիսեան: Իբր անձնական ձեռնարկ՝ Հրատարակչատունը կը հրատարակէ միայն հիմնադիր ամուլին գիրքերը: Իր հիմնադրութենէն ի վեր Հրատարակչատունը հրատարակած է վեց գիրքեր, որոնց ցանկը կարելի է տեսնել վերեւ:

Օհան Հրատարակչատունը անուանուած է Յակոբ Սարգիսեանի հօր Յովհաննէս Յ. Սարգիսեանի անունով:

OHAN PRESS

Ohan Press was established in 1983 in Watertown, Massachusetts by Helene Pilibosian. Hagop Sarkissian is its translator and technical consultant. As a private press, it publishes only books of the family. To date, Ohan Press has published six books, the list of which appears above.

Ohan Press is named after Hagop's father Ohannes (Hovhannes) H. Sarkissian.

hsarkiss@attbi.com

<http://home.attbi.com/~hsarkiss/>

ԽՕՍՔ ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ

Մասնաւոր շնորհակալութիւն Պերճ Մանուչակեանին, թեքնիքական մարզի մէջ ցուցաբերած իր օժանդակութեան եւ խնամեալ աշխատանքին համար, սոյն գիրքի տպագրութեան ատեն իր եւ Անի Մանուչակեաններու Persuasive Press հաստատութեան մէջ:

Շնորհակալութիւն եղբօրս՝ Արամին, որ համբերութեամբ կարդաց ամբողջ գիրքը եւ նշեց բազմաթիւ սխալներ:

Շնորհակալութիւն «Ապագայ»ի (Փարիզ), «Արեւ»ի (Գահիրէ), «Նոր Օր»ի եւ «Պայքար»ի վաստակաւոր իմբրագրապետ եւ երկարամեայ բարեկամ Տոքթ. Նուպար Պէրպէրեանին, որ կարդաց այս գիրքին կարգ մը մասերը եւ ըրաւ օգտակար թելադրութիւններ:

Կարգ մը գրութիւններու եւ նկարներու համար օգտուած ենք «Պայքար»ի հաւաքածոներէն: Շնորհակալութիւն Պայքար Հաստատութենէն Գէորգ Մարաշ-լեանին, իր ցուցաբերած օժանդակութեան համար:

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԿՈՂՄԷ ԳՈՐԾԱԾՈՒԱԾ ԳՐՉԱՆՈՒՆՆԵՐ

ԱՐԱ ԱՐԵՒԵԱՆ

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՏԻԳՐԱՆ

Խ. ՏԻԳՐԱՆ

Խ. Տ. Փ.

Խէ-ՏԻԻՆ-ՓԻԻՐ

ԿԱՅԾԱԿ

ՂԱՐԻՊ ՊԼՊՈՒԼ

ՄԱՍՏԱՌ-ՅԻ ԼՕՐԻԿ

ՍԳԱԿԻՐ

ՏԻԳՐԱՆՈՐԴԻ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՂ ԹԵՐԹԵՐ

«Ապագայ», շաբաթաթերթ, հրատարակութիւն Թէքէեան Մշակութային
Միութեան, Մոնթրէալ, Գանատա

«Զարթօնք», օրաթերթ, հրատարակութիւն Ռամկավար Ազատական
Կուսակցութեան, Պէյրութ, Լիբանան

«Խօսնակ», հրատարակութիւն Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր
Միութեան, Պէյրութ, Լիբանան

«Ծիրանի Գօտի», Եռամսեայ Գրականութեան եւ Արուեստի, հիմնադիր Հրանդ
Աւետիսեան, խմբագիր եւ հրատարակիչ Միհրան Վանեցեան, Պոստոն,
Մեսէչուսէց

«Յառաջ», շաբաթաթերթ, հրատարակիչ Արփիկ Միսաքեան

«Նոր Աշխարհ», շաբաթաթերթ, Նիւ Եորք

«Նոր Գիր», Եռամսեայ Հանդէս Գրականութեան եւ Արուեստի, խմբագիր եւ
հրատարակիչ Բենիամին Նուրիկեան, Նիւ Եորք

«Նոր Օր», եռօրեայ, ներկայիս շաբաթաթերթ, հրատարակութիւն Ռամկավար
Ազատական Կուսակցութեան, Ալիստինա, Գալիֆորնիա

«Պայքար», օրաթերթ, հրատարակութիւն Ռամկավար Ազատական
Կուսակցութեան, Պոստոն, ապա Ուոթըրթաուն, Մեսէչուսէց

«Պայքար Եռամսեայ»

«Պայքար Շաբաթաթերթ», նախապէս օրաթերթ

«Պայքար Տարեգիրք»

«Սովետական Հայաստան», Երեւան

«Խարբերդ եւ իր զաւակները», հեղինակ՝ Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան, Ֆրեզնօ,
Գալիֆորնիա, 1955

The Armenian Mirror-Spectator, շաբաթաթերթ, հրատարակութիւն Ռամկավար
Ազատական Կուսակցութեան, Պոստոն, ապա Ուոթըրթաուն, Մեսէչուսէց

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Իր գրությունները պահելու համար, Խաչատուր Փիլիպոսեան իր ձեռքով իսկ պատրաստած է ալպոմ մը 18 x 22 մատնաչափ մեծությամբ եւ փայլուն թուղթերով: Ալպոմին վրայ անցուցած է հաստ թուղթով կողք մը եւ բոլորը միասին վերի կողմէն իրարու կապած է մետաղեայ թելերով եւ հաստ չուաններով: Ալպոմին տուած է «Տարիներու Հաւաքածոյ» անունը, զոր իր ձեռքով գրած է կողքին վրայ եւ որ կ'երեւայ նաեւ սոյն գիրքի ներքին կողքին վրայ: Անուան տակ դրած է Արարատ լեռան խոշոր նկարը:

Ժամանակի ընթացքին թերթերու մէջ հրատարակուած իր գրությունները կտրած եւ փակցուցած է այս ալպոմին մէջ: Սկիզբները կանոնաւորաբար նշած է թերթերու անունները եւ թուականները, սակայն դժբախտաբար ժամանակի ընթացքին անտեսած է այս բարի սովորութիւնը:

Շատ մը այլ գրություններ կտրած է եւ սակայն չէ փակցուցած ալպոմին մէջ, անբացատրելի պատճառներով:

Մաստառցի Լօրիկ գրչանուցով իր գրություններուն համար գործածած է ալպոմ մը 10 x 13 մատնաչափ մեծությամբ եւ կաշիէ կողքով: Այս ալպոմին տուած է «Տողեր ու Տաղեր» անունը:

Մեծ Եղեռնի իր յուշերուն համար գործածած է 8½ x 11 մատնաչափ մեծությամբ տետրակ մը, յատկանշական կարմիր կողքով, որուն վրայ դրած է «1915: Եղեռն եւ Անարեւ Օրերէս» անունը:

Ամենօրեայ իր մտածումները արձանագրելու համար գործածած է երկու փոքր տետրակներ, որոնց տուած է «Մտքի Ծփանքներ» եւ «Մտածումներ» անունները: Այդ մտածումներէն մաս մը տրուած է այս գիրքին մէջ «Մտքի Ծփանքներ» վերնագրով:

Այս բոլորը մէկտեղելէն ետք, յարմար տեսանք որ սոյն գիրքին համար գործածենք «Տարիներու Հաւաքածոյ» անունը:

Հեղինակին ձեռագրին իբր նմուշներ, «Տարիներու Հաւաքածոյ», «Տողեր ու Տաղեր», «1915: Եղեռն եւ Անարեւ Օրերէս» եւ «Մտքի Ծփանքներ» վերնագիրներուն լուսապատճենները հանած եւ գործածած ենք:

Տոքթ. Նուպար Պերպերեանի, այս տողերը գրողին, Նիկողոս Մեծատուրեանի, Հայր Վարդաբոյրի եւ Հելին Փիլիպոսեանի գրություններէն զատ, բոլոր այլ գրությունները կը պատկանին հեղինակին: Հեղինակին գործածած գրչանուցները նշուած են:

Իւրաքանչիւր գրութեան տակ դրուած է հրատարակող թերթին անունը: Եթէ անուն չկայ գրութեան վերջաւորութեան, կը նշանակէ որ գրութիւնը անտիպ է:

Եթէ թուական չկայ, կը նշանակէ որ թուականը յայտնի չէ:

ՄԵՐ ԽԱԶԱՏՈՒՐԸ

Գրեց ՏՈՒՔԹ. ՆՈՒՊԱՐ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Տարիներ առաջ, չեմ յիշեր որո՞ւն հոգեճաշէն ետք, ընկեր Խաչատուր Փիլիպոսեան մօտեցաւ ինձի եւ ցած ձայնով ըսաւ.

— Կ'ուզեմ որ երբ մեռնիմ, դամբանականս դուն խօսիս:

Անմիջապէս մերժեցի, եւ մերժումս արդարացնելու ճիգով մը յայտնեցի թէ՛ ինք երկա՛ր պիտի ապրէր: Զհամոզուեցաւ. պնդեց: Իր պնդումներուն վրայ, իրաւախոհական լուծումի մը կարիքը տեսայ, առաջարկելով իրեն.

— Մեզմէ ո՛վ որ ուշ մեռնի, շուտ մեռնողին դամբանականը կը խօսի:

Անմիջապէս մերժեց, եւ մերժումը արդարացնելու ճիգով մը յայտնեց թէ՛ «Լաւ չէ որ դուն ա՛յսքան շուտ մտածես մահուան մասին»:

Քանի մը օր ետք, տեսնելով որ անխախտ կը մնամ իմ տեսակէտիս վրայ, մօտեցաւ ինձի եւ հաւանութիւնը յայտնեց: Աւելի ուշ խոստովանեցաւ որ՝ ինք ընդունած էր, որովհետեւ վստահ էր որ ինք առա՛ջ պիտի մահանար:

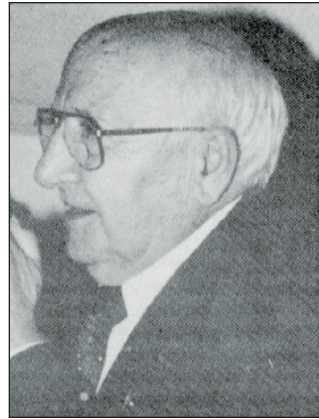
Եւ իրօք ինձմէ առաջ մահացաւ եւ իր թաղումին՝ ես պարտականութեամբ Լոս Անճելըս գտնուելուս՝ խոստումս չկրցայ յարգել. այս գրութիւնը կը դառնայ ուրեմն Խաչատուրին մահէն ետք գրուած դամբանական մը, որ ի հարկէ չունկնդրուեցաւ յուղարկւորներու կողմէ իր թաղման օրը:

* * *

Մեր Խաչատուրը սովորական մահկանացու մը չէր: Աշխարհածանօթ երգիծանկարիչ ընկեր Ալ. Սարուխան, որ Պոստոն գտնուած շրջանին վայելած էր ընկեր եւ Տիկին Խաչատուր եւ Եղսա Փիլիպոսեաններու ջերմ հիւրընկալութիւնը, յայտնած էր այդ օրերուն թէ՛ ինք երբեւիցէ հանդիպած չէր այսպիսի խոնարհ անձի մը, որ ա՛յսքան ուշադրութիւն գրաւած ըլլար, նոյնիսկ կուսակցական ու մշակութային պատասխանատու շրջանակներու մէջ:

— Ամէն իմբագրատան շուրջ դարձող անհատներու հանդիպած եմ, բայց ա՛յս ընկերոջ խոնարհամտութիւնը, ծառայասիրութիւնը, պատրաստակամութիւնը բացառիկ են, ըսած էր Սարուխան այդ օրերուն. երանի՛ թէ Գահիրէի «Արեւ» օրաթերթին ալ ունեցած ըլլար ի՛ր Խաչատուրը:

Խաչատուրին արժանիքները չպահեցին զինք ստորադաս դիրքի մէջ: Ընդհակառակը ան շուտով բարձրացաւ, պատասխանատու պաշտօններ վարեց.

Խաչատուր Փիլիպոսեան
(Լոսանկար «Պայքար
Շարքաթերթ»ի)

եղաւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ամերիկայի եւ Գանատայի Շրջանային Վարչութեան անդամ, Թէքէեան Մշակութային Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան անդամ, Պէյրութի Վահան Թէքէեան վարժարանի Պոստոնի Օժանդակի անդամ, Արարատ Դաշտավայրի վարչութեան անդամ: Այս պաշտօնները, սակայն, չայլայեցին անոր նկարագիրը: Ընդհակառակը, ան չախորժեցաւ անոնցմէ եւ մէկ առ մէկ անշշուկ հրաժարեցաւ . . . :

— Ես ինձի վերապահուած աշխատանքները կը կատարեմ: Ի՞նչ պէտք կայ աթոռի, արդարացուց ինքզինք:

Եւ իրօք, հանգստեան կոչուելէ ետք «Պայքար»ի խմբագրատուն իր հանապազօրեայ այցելութիւններուն, մենք զինք դիմաւորեցինք մի՛շտ ոտքի, մի՛շտ մեկնելու վրայ, մի՛շտ իր սիրայօժար ստանձնած պարտականութիւնները կատարելու ճանապարհին վրայ:

Օր մը, տեսնելով որ յոգնած կ'երեւէր, պարտադրեցի որ նստէր. չուզելով նստաւ, մէկ վայրկեանէն նորէն ոտքի ելլելու համար:

Մեր Խաչատուրին պատրաստակամութիւնը անշահախնդիր եղաւ եւ մնաց:

— Ես ամենուն կ'ուզեմ օգտակար ըլլալ, կ'ըսէր շարունակ:

«Պայքար»ի իրերայաջորդ անձնակազմերը կը վկայեն ասիկա:

Օր մը քովս եկաւ եւ ըսաւ. «Մէկը այսօր ինձի ըսաւ թէ՛ ամենուն բարեկամը ո՛չ մէկուն բարեկամն է»:

Յայտնապէս նեղուած էր այս խօսքէն: Յետոյ աւելցուց. «Ճիշդ է որ՝ ես սկզբունքով կ'ուզեմ ամենուն օգտակար ըլլալ, բայց ատիկա չի նշանակեր թէ՛ լաւը գէշէն զանազանել չեմ գիտեր»:

Գիտէ՛ր. բայց միշտ խուսափած էր գանգատասիրութենէ եւ լռելեայն կը դատապարտէր անդադար գանգատողները: Իր դատապարտութեան խօսքերը մըմունջներ եղած են. իր ցաւերը փսփսացած է քիչ անգամ եւ շուտով զղջացած՝ անհատական սկզբունք մը խախտած ըլլալու վերահաս ինքնագիտակցութեամբ:

Մեր Խաչատուրը ստոյիկ մարդ էր:

Բանաստեղծ ըլլալ իր մեծագոյն բաղձանքն էր: Եթէ ճիշդ է այն տեսակէտը թէ՛ ամէն մարդ փիլիսոփայ մըն է, Խաչատուրն ալ փիլիսոփայ եղաւ, տէրը մնաց իր համոզումներուն, դիրք բռնեց չարաշահութեանց դէմ:

Խաչատուրին բոլոր գրածները — չափածոյ թէ արձակ — երբեմն նոյնիսկ անգիտակցաբար, փիլիսոփայական խորք ունեցան: Երբ իրեն կը մատնանշէի այս կէտը՝

«Ի՞նչպէս կ'ըլլայ ատիկա, ես դպրոց չեմ գացած որ փիլիսոփայ ըլլամ», կ'ըսէր մեղմ ժպիտով մը:

Մեր Խաչատուրը, որ մահացաւ 85 տարեկանին, միշտ մասնաւոր յարգանք ունեցաւ իրմէ տարեցներուն հանդէպ, բայց չպարտադրեց որ յարգեն զինք:

* * *

Իմանալուս պէս որ մեր Խաչատուրը Մաունթ Օպըրն հիւանդանոցը փոխադրուած է, անմիջապէս քովը գացի:

Ճանչցաւ զիս: Ես զինք լաւ չգտայ: Անդադար ոտքերը կը շարժէր:

Հարցուցի իրեն. «Յաւ ունի՞ս. ինչո՞ւ ոտքերդ կը շարժես»:

— Յաւ չունիմ, ըսաւ. թմրութիւնը չեմ սիրեր:

Չըսաւ թէ ինչո՞ւ ոտքերը կը շարժէր. իր աչքերը, սակայն, կը հասկնէին ինձի. «Եթէ երեսուն տարի զիս չես ճանչցած, հիմա մահուան սեմի՞ն պիտի ճանչնաս. անհանգիստ կ'ըլլամ հանգիստ ընելով»:

*Մեկնումի պահուն, ձեռքը բռնելուս, յատկօրէն ըսաւ ինծի.
«Կը մաղթեմ որ ինչ որ ինծի պատահեցաւ, չպատահի քեզի»:*

* * *

Մահուընէն ճիշդ շաբաթ մը ետք, մեր Խաչատուրը երազս եկաւ. ամայի հրապարակին մէջտեղ կանգնած էր առանձին: Մօտեցայ իրեն: Մտածկոտ երեւոյթ մը ունէր: Կռահեցի իր այդ հոգեվիճակին պատճառը:

— Ասկէ ետք ալ քու յօրինածներդ կրնաս ցոյց տալ ինծի, ըսի:

— Կ'ըլլայ միթէ, հարցուց զարմանախառն նայուածքով. հիմա որ մեռած եմ, ի՞նչպէս կրնամ ընել ատիկա:

— Դուն կեա'նք մը ամբողջ մահը արհամարհեցիր, դիտել տուի իրեն, եւ հիմա որ մահացած ես ինչո՞ւ լուրջի կ'առնես զայն:

Խնդաց: Յայտնապէս գոհ մնացած էր իմ պատասխանէս եւ իր բաճկոնին ներքին գրպանէն հանեց թուղթի կտորիկ մը, որուն վրայ քառեակ մը — յետ մահու քառեակ մը — գետեղած էր: Իր ձեռքէն առի նորագիր քերթուածը, կարդացի զայն եւ անվարան ըսի իրեն.

— Ա՛յս մէկը քու բոլոր գրածներուդ մէջ լաւագոյնն է:

Իր տմոյն դէմքին վրայ յեղակարծօրէն ուրուագծուած թեթեւ ժպիտը շուտով փոխուեցաւ տխուր ժպիտի, հարցնելու համար թէ՛ ասկէ ետք ո՞ւր պիտի գտնէր զիս:

— Դուն շարունակէ՛ յօրինել, ըսի, զիս պիտի գտնես ո՛ւր որ ըլլաս:

Չեմ գիտեր թէ չգիտցուած բաներու գաղտնիքին թափանցողները ի՞նչ խորհուրդ պիտի տան ինծի, գոնէ յետ մահու մեր բարեկամութիւնը ողջ պահել կարենալու համար:

Գիտեմ սակայն թէ երբե՛ք պիտի չմոռնամ մեր Խաչատուրը:

«Պայքար Ըարաթաթերթ», Դեկտեմբեր 2, 1989

ԽԱԶԱՏՈՒՐԸ ԵՒ ԵՂՍԱՆ

Գրեց ՅԱԿՈՒ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

«Ո՞վ է սա կրակ ու բոց անձը», հարց կուտայի ես ինձի ամէն անգամ որ Պոստոնի համեստ սենեակէս կուգայի Ուոթրթաուն, ներկայ ըլլալու համար Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ա. Նազար ակումբի ժողովներէն կամ ձեռնարկներէն մէկուն:

1958 թուականին էր: Նոր եկած էի Ամերիկա եւ կը բնակէի 31 Union Park Streetի վրայ գտնուող բազմաբնակ շէնքի մը վերջին յարկին վրայ: Տանտէրը լիբանանցի էր եւ իր կնոջ հետ կը բնակէր առաջին յարկին վրայ: Լաւ էր այդպէս, Լիբանանէն նոր եկած հայու մը համար պատահութիւն ստեղծելով քիչ գիտցած արաբերէնը գործածելու:

South End կոչուած Պոստոնի այդ թաղամասին մէջ այդ ատենները շատ լիբանանցիներ կը բնակէին: Սովորական բան էր լսել արաբերէն լեզուն մեր շուրջը: Նոյնքան սովորական էր ամառուան տաք օրերուն մայթերուն եզրին տեսնել նարտ խաղացող բարձրախօս մարդիկը, մինչ իրենց կիները տան առջեւի սանդուխներուն եւ կամ աթոռներու վրայ նստած կը խօսակցէին: Բարեկամս՝ դամասկոսցի Մելքոն Յսայեան, որ արաբերէն լեզուն լաւ գիտէր, կ'ըսէր թէ իր պատուհանէն կը լսուէր անոնց խօսակցութիւնը, որ յաճախ խիստ վրան-բաց էր:

Նոյն ժամանակ վերոյիշեալ թաղամասին մէջ կային նաեւ շատ հայեր, որոնք ունէին բազմաթիւ եւ բազմատեսակ գործատեղիներ: Օրինակ, Սարգիս Մուրատեանի նպարավաճառատունը, Shawmut Avenueի եւ Union Park Streetի անկիւնը: Բարի անձ մըն էր Սարգիսը, տարիքը առած սակայն տակաւին գործի վրայ: Քանի՛ քանի անգամներ դիմեր եմ իրեն դրամական փոխառութեան խնդրանքով:

— Պարոն Սարգիս, երկու տոլար հաճիս, վաղը շաբաթականս կ'առնեմ ու կը վերադարձնեմ:

Սարգիսը երբեք չէր մերժեր: Դարակէն կը հանէր խնամքով դասաւորուած տոլարներու տրցակէն երկու հատ եւ կը յանձնէր ինձի: Եւ ես շաբաթականս ստացած օրս անպայման կը վերադարձնէի այդ գումարը:

Հոն էր նաեւ Ս. Երրորդութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցին, Shawmut Avenueի վրայ, որուն մօտ եւ նոյն փողոցին վրայ կը գտնուէին նաեւ Ռամկավար

Յակոբ Սարգիսեան

Ազատական կուսակցութեան պաշտօնաթերթ «Պայքար» օրաթերթի տպարանն ու խմբագրատունը:

Նոյն շրջանին մէջ էր նաեւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթ «Հայրենիք» օրաթերթը Stuart Streetի վրայ:

1958ի Յունիսէն ի վեր կ'աշխատէի «Պայքար»ի տպարանին մէջ իբր գրաշար, արհեստ մը գոր բերած էի հետս վեց ամիս առաջ Պէյրութէն: «Պայքար»ը չորս լայնածաւալ էջերով օրաթերթ մըն էր: Շաբաթական վճարումս՝ 85 տոլար:

Ինձմէ գատ կային երկու այլ գրաշարներ՝ Սուրէն Թադէոսեան եւ Ճան Մուրատեան: Էջադրողն էր Յովսէփ Մկրտիչեան, տպագրիչը՝ Լուի Ուվա եւ հասցէագրողը՝ Հրանդ Աւետիսեան: Այս բոլորին գլուխը կանգնած էր տպարանի պատասխանատուն՝ Ադամ Ադամեան:

«Պայքար»ի խմբագրապետն էր Անդրանիկ Անդրէասեան, իրեն օգնական ունենալով Վահան Չուրկենցը (Չիւրիւքեան), որ ծանօթ էր նաեւ Վ. Ս. Վահան գրչանունով: Քարտուղարուհին էր Քեթրին Թաթեան:

«Պայքար»ի տպարանէն լոյս կը տեսնէր նաեւ կուսակցութեան անգլերէն շաբաթաթերթը՝ The Armenian Mirror-Spectator, որուն խմբագիրն էր Պապ Վահան:

Խմբագրատան սենեակներէն մէկը տրամադրուած էր «Պայքար»ի նախկին խմբագրապետ Հրաչ Երուանդին, որ հանգստեան կոչուած էր բայց ամէն օր կանոնաւորաբար կուգար խմբագրատուն: Կը գբաղէր իրեն ուղղուած նամակները կարդալով եւ անոնց պատասխանելով, անձնական հեռաձայններով, թերթեր կարդալով եւայլն:

* * *

«Ո՞վ է սա կրակ ու բոց անձը»: Շուտով այս հարցումին պատասխանը պիտի ստանայի, երբ առիթներ ստեղծուեցան քիչ մը աւելի մօտէն շփում ունենալու իրեն հետ, կուսակցական շրջանակի մէջ:

Մէկէ աւելի անգամներ խումբ մը ընկերներ, ժողովէ մը ետք, հրաւիրեցին զիս իրենց ընկերանալու՝ «սուրճ մը խմելու մօտերը տեղ մը», որ ընդհանրապէս կ'ըլլար Ուոթթթաունի մօտակայ Town Dinerը: Կը զարմանայի որ զիս ալ կը հրաւիրէին, երբ ես հագիւ քսանըհինգ տարեկան՝ կը պատկանէի իրենցմէ ետք եկող սերունդին: Ձիս իրենց կապողը անշուշտ այլ բան էր — հայերէն լեզուն, գոր իմ տարեկիցներու մէջ գործածողները հազուադիւրս էին այդ տեսն:

Շուտով կը սկսէր խօսակցութիւնը, որ նախ կ'ըլլար շարունակութիւնը կուսակցական ժողովի ընթացքին խօսուած նիւթերուն, ապա կ'ըլլային կատակներ, պատմութիւններ, օրուան ընթացքին պատահած դէպքերու վերլուծումներ, հին օրերու յուշեր: Կարգաւ խօսք կ'առնէին պերճախօս եւ մշտապէս ժպտերես Անդրանիկ Անդրէասեանը, նոյնքան պերճախօս Գէորգ Գալուստեանը, Խաչատուր Փիլիպոսեանը եւ ուրիշ ո՞վ որ ներկայ էր: Ես մտիկ կ'ընէի յափշտակուած եւ քիչ մը նախանձով լեզուն, որ չունէի անոնց պերճախօս լեզուն:

* * *

Ադամ Ադամեանի համոզիչ խօսքերուն դժուար էր հակառակիլ:

Օր մը՝ այցելելէ ետք իմ սենեակս հիւանդտեսի, երբ գործէ բացակայած էի բարձր ջերմութեան պատճառաւ, ըսաւ.

— Տղա՛ս, քանի նոր եկած ես եւ մէկը չունիս քեզի հոգ տանող, ելի՛ր այստեղէն եւ գնա՛ տեղ մը ուր գտնուի անձ մը որ օգնէ քեզի ասանկ ատենները:

Ո՛րքան ալ անգոհացուցիչ ըլլային առանձին ապրելու պայմանները եւ ո՛րքան ալ վարձած սենեակս ըլլար անհրապուրիչ, սակայն ուրիշ անձի մը հետ բնակիլը շատ ալ հաճելի չթուեցաւ ինձի: Սակայն ի վերջոյ ճիշդ գտայ Ադամեանի խորհուրդը:

Չեմ յիշեր թէ ո՛վ թելադրեց անունը Տիկ. Հայկուհի Պօղոսեանին, որ յօժար էր սենեակ մը վարձու տալ Huron Avenueի իր տան մէջ, Գէյմպրիճ: Կրնայ ըլլալ որ Խաչատուրն էր թելադրողը, քանի որ Տիկ. Հայկուհին կրնն էր նոր մահացած Ֆրէնք Պօղոսեանին, որ տարիներ առաջ եղած էր Խաչատուրին գործի ընկերը:

Ամբողջ ունեցածս պայուսակի մը մէջ տեղաւորելով, 1959ի կէսերուն փոխադրուեցայ Գէյմպրիճ: Տիկ. Հայկուհին առաջին անգամն էր որ վարձակալ կ'ունենար իր տան մէջ եւ ինք ալ նախ անհանգիստ կ'երեւէր այս նոր կարգադրութեամբ: Սակայն երկուքս ալ շուտով վարժուեցանք:

Խաչատուրին նպարեղէնի խանութը շատ մօտ էր, նոյնպէս Հիւրոն էվընիւի վրայ, եւ բնական է յաճախ կը հանդիպէի իրեն եւ իր գործընկերոջ՝ Մեսրոպ Հապոյեանին, որ նաեւ իր աներձագն էր: Երկուքն ալ գործի միջավայրին մէջ կը վարուէին վաճառականի վայել արագաշարժ եւ ինքնավստահ կեցուածքով:

Ամիսներ անցան: Տիկ. Հայկուհին մօր մը պէս կը վարուէր ինձի հետ: Յաճախ կը պատմէր իր կեանքի մասին, սկսեալ Մունճուսունէն (Կեսարիա), մինչեւ իր գալը Ամերիկա եւ երկար տարիներ բնակութիւնը Չըլսի, իր առաջին ամուսնոյն հետ: Ֆրէնքին հետ իր ամուսնութիւնը տեւած էր կարճ, անոր յանկարծական մահուան պատճառաւ, տան շուրջբոլորը ձիւն մաքրած ատեն:

- Ե՛րբ պիտի ամուսնանաս, կը հարցնէր յաճախ:
- Մէկը գտիր որ ամուսնանամ, կ'ըսէի կէս լուրջ, կէս կատակ:
- Այո, քեզի շատ յարմար աղջիկ մը կայ: Ֆրէնքին գործընկերը՝ Խաչատուրը աղջիկ մը ունի, անով հետաքրքրուէ:

* * *

Տարի մը չանցած, Սեպտեմբեր 17, 1960ին, «Խաչատուրին աղջիկը»՝ Հելին Յասմիկ եւ ես ամուսնացանք Մեծագոյն Պոստոնի Ս. Երրորդութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ մէջ, Պոստոն, ձեռամբ մեր ընտանիքի երկարամեայ բարեկամ Արժ. Տ. Բաբգէն Ա. Քհնյ. Մագսուտեանի: Պսակի արարողութեան մասնակցեցան դպիր Գրիգոր Մագսուտեան եւ երգեհոնահար Արաքսի Թաչճեան: Կնքահայրն էր բարեկամս՝ Հրաչ Պէրպէրեան, իսկ կնքամայրն էր Յասմիկին գարմուհին՝ Մերիըն Հապոյեան:

* * *

Մեր ամուսնութենէն քանի մը օր ետք Յասմիկը եւ ես օթոպիւսով մեկնեցանք Նիւ Եորք, ուր բարձրացանք S/S United States նաւը եւ յաջորդ երեք ամիսները անցուցինք ճամբորդութեամբ եւ այցելութիւններով: Հանդիպեցանք Յասմիկին մօրաքրոջ՝ Խաթուն Յակոբեանին եւ իր զաւակներուն, որոնք կը բնակէին Կարտան, Մարսէյլի մօտ, Ֆրանսա: Ապա անցանք Գերմանիա եւ այցելեցինք եղբօրս՝ Յովսէփին, որ բժշկական ուսանող էր Ֆրայպուրկի համալսարանին մէջ: Ի վերջոյ Միջերկրականի վրայով հասանք Պէյրութ, Լիբանան, այցելելու ծնողքիս եւ ընտանիքիս միւս անդամներուն, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ բարեկամներու, որոնցմէ բաժնուած էի երեք տարի առաջ:

Յունուարի կէսերուն վերադարձանք եւ տեղաւորուեցանք Տիկ. Հայկուհի Պօղոսեանի երկյարկանի տան առաջին յարկին վրայ: Ամսական վարձքն էր \$85:

Վերադարձայ գործի՝ «Պայքար»ի տպարանը եւ մեր կեանքը մտաւ իր սովորական ընթացքին մէջ: Գրեթէ ամէն կիրակի սովորութիւն դարձաւ մեր կէսօրուան ճաշը ընել Յասմիկին ծնողքին հետ: Ճաշէն առաջ աներհայրս՝ Խաչատուրը կը սիրէր քանի մը ումպ ուխքի խմել իբր ախորժաբեր, փոքրիկ պնակի մը մէջ դրուած աղանդերներու հետ, որոնց կարգին յաճախ կ'ըլլար նաեւ Խարբերդցիներու սիրելի խըլլման: Խաչատուրը կը լեցնէր իր նախասիրած Canadian Club ուխքին երկու փոքր գաւաթներու մէջ եւ կենացներու ընկերակցութեամբ կը հրամցնէր մէկը ինծի: Կենացները կ'ողողէին հայ ժողովուրդին, իր շատ սիրած Հայաստանին, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան եւ երբեմն . . . կերակուրը եփողին:

Canadian Clubը երբեմն կը փոխարինուէր Ուայթինսփիլի մէջ իր զարմուհիին՝ Իւղաբեր էթոյեանի եւ իր ամուսնոյն Նշանի պատրաստած օղիով, որ համեմուած էր Խաչատուրի կողմէ աւելցուած զանազան պտուղներով, գլխաւորաբար կեռաս: Զարմանալիօրէն, այդ ատեն օրինաւորապէս կարելի չէր օղի գնել ալքոհոլի խանութներէն:

Կենացները կը շարունակուէին, մինչ ինք կը պատմէր դրուագ մը կամ կը փսփսար ականջիս վրան-բաց կատակ մը, զարմացնելով զիս:

Ախորժաբեր խմելիքներու մասին Խաչատուր ունէր իրեն սիրելի առած մը զոր միշտ կը կրկնէր.

— Մէկը լաւ, երկուքը բաւ, երեքը ցաւ: Եւ ընդհանրապէս կը յարգէինք այս իմաստուն ասացուածքը:

Աներմայրս՝ Եղսան, Խաչատուրի բնորոշումով Տիկին Փիլիպոսեանը, ունէր կէս առ կէս հայկական եւ ամերիկեան կերակուրներու ցանկ մը, զոր կարգաւ կը պատրաստէր: Խաչատուրը կը նստէր ճաշասեղանի գլխաւոր աթոռին վրայ, դիմացը կը նստէր Եղսան, կունակին ունենալով դաշնակը, Յասմիկը եւ ես կը նստէինք դէմ դիմաց սեղանին կողքերուն: Խաչատուրը սքանչելի պատմող էր, եւ ճաշի ընթացքին կը խօսէր օրուան դէպքերու մասին կամ կը պատմէր յուշեր իր եւ իր կնոջ կեանքէն: Մասնաւոր հաճոյք կ'առնէր պատմել իրենց ամուսնութեան մանրամասնութիւններուն մասին: Աներմայրս կը ժպտէր եւ բան չէր ըսեր, մինչ Խաչատուր կը սկսէր իր պատմութեան.

«1920ական թուականներու վերջերը որոշեցի որ ժամանակը եկած է մտածելու ամուսնութեան մասին: Բարեկամս՝ համագիւղացի Մեսրոպ Հապոյեան առաջարկեց որ հետաքրքրուիմ իր քրոջմով, որ կը բնակէր իր միւս քրոջ եւ անոր ամուսնոյն քով, Կարտան, Ֆրանսա:

«Մեսրոպ գրեց իր քրոջ եւ թելադրեց որ ընդունի ամուսնութեան առաջարկ մը որ պիտի դար Խաչատուր Փիլիպոսեան անունով անձէ մը:

«Շուտով նամակներ սկսան փոխանակուիլ Եղսայի եւ իմ միջեւ: Ապա պատկերներ փոխանակուեցան: Ի վերջոյ Եղսա համաձայնեցաւ, ըսելով թէ՛ «Եթէ եղբայրս համաձայն է, ես ալ համաձայն եմ»:

«1930ին գացի Մարտէյլ եւ ամուսնացանք Պատուելի Ղազարոսեանի ձեռամբ:

«Վերադարձին՝ վերսկսայ գործիս Սթար Մարքէթի մէջ եւ անկէ ետք ամէն անգամ որ ձայն բարձրացնէի ոեւէ դանդատով, Սթիվ Մուկար (Սթար Մարքէթի տէրը) կը յիշեցնէր ինծի թէ պէտք է ես զգոյշ ըլլամ, որովհետեւ հիմա ամուսնացած անձ մըն եմ»:

Ճաշի աւարտին՝ կը մատուցուէր աներմօրս պատրաստած խնձորածալը (Պաշտօտուրի հնարած մէկ բառը — apple pie) կամ ուրիշ մէկ անուշեղէնը, որուն վրայ Պաշտօտուր յաճախ կ'աւելցնէր իր շատ սիրած պաղպաղակէն (Hood vanilla ice cream) քանի մը դգալ: Միաժամանակ կը լեցուէին գաւաթները ամերիկեան սուրճով եւ խօսակցութիւնը կը շարունակուէր սեղանին շուրջ եւ ապա հիւրանոցի նստարաններուն վրայ:

Այսպէս, առիթով մը Պաշտօտուր պատմեց իր դժուար օրերուն մասին՝ Depressionի տարիներուն.

«1928–1929 տարիները դժուար օրեր էին: Միլիոնաւոր անգործներու բանակին ես ալ միացայ, ծախելէ ետք անշահաբեր փոքր կրպակս Փրովիտէնսի մէջ: Ամէն առտու նախաճաշէն ետք կ'երթայի զանազան գործատեղիներ գործ մը ճարելու համար, բայց ամէն տեղ ցուցատախտակներու վրայ ազդարարուած էր թէ գործաւորի պէտք չունին — No Help Wanted:

«Օր մը, երբ յուսահատած կը քալէի գերեզմանատան մը քովէն, տեսայ որ խումբ մը մարդիկ զբաղած էին գերեզման մը փորելով, մինչ ուրիշներ հոգ կը տանէին գերեզմանի ընդհանուր մաքրութեան: Անմիջապէս ներս մտայ եւ բարձրահասակ վերակացուէն գործ մը խնդրեցի:

«Դէպի վար նայելով եւ հասակս չափելով խնդաց ու մերժեց, աւարկելով թէ անկարող էի փոքր իմ մարմինովս կատարել գերեզմանափորի գործը:

«Սրտնեղած եւ յուսահատ՝ վերադարձայ տուն, բայց ամբողջ գիշերը չկրցայ քնանալ, քրթմնջելով թէ ի՛նչ իրաւունքով այդ վերակացուն անուանարկեց զիս:

«Յաջորդ առտու նորէ՛ն գացի գերեզմանատուն եւ ներկայացայ վերակացուին եւ ըսի.

« — Ես պատրաստ եմ ամբողջ օրը ձրիօրէն աշխատիլ: Եթէ հաւնիս գործս, կը վարձես զիս, եթէ ոչ՝ մի՛ վճարեր օրականս:

«Վերակացուն հասակս նորէն չափեց, ապա կանչեց իր օգնականը եւ ըսաւ.

« — Սա շան լակոտը գործի դի՛ր:

«Այսպէսով եղայ գերեզմանափոր, գործ մը որ տեւեց երեք ամիս:»

Ուրիշ առիթով մը պատմեց այն կարճ շրջանին մասին, երբ եղած էր սափրիչ.

«Երիտասարդ տարիներուս, սափրիչի դասընթացքը աւարտելէ ետք, սկսայ գործի: Գոհ էի գործէս, բայց այդ ատեն ընդհանրացած զզուելի ունակութիւն մը պատճառ դարձաւ որ շուտով լքեմ այդ արհեստը:

«Շատեր այդ ատեն սովորութիւն ունէին խոշոր կտոր մը ծխախոտ դնել իրենց բերնին մէջ եւ անկէ գոյացած հեղուկը ատեն ատեն արտաքսել ուր որ կարելի էր: Շատ մը հաւաքատեղիներ եւ գործատեղիներ այդ նպատակին համար ունէին մասնաւոր թքամաններ:

«Օրին մէկը յաճախորդներէս մէկը սափրիչի աթոռին վրայէն փորձեց արտաքսել ծխախոտի հեղուկը դէպի թքամանը: Նշանակէտը վրիպեցաւ, զզուելի հեղուկը տարածելով չորսդին:

«Տեղույն վրայ գոգնոցս հանեցի եւ հեռացայ վարսատունէն: Յաջորդ տարիներուն երբեք չվերադարձայ այդ արհեստին, բայց բարեկամներու մագերը յաճախ յարդարած եմ, մանաւանդ բարեկամիս՝ Ենովք Տէր Յակոբեանի մագերը:»

Նորութիւնն էր այս ինծի համար: Երբ առիթը ներկայացաւ, առաջարկեցի մագերս յարդարել, եթէ չէր մոռցած:

Գացինք տան ներքնայարկը: Թէեւ երկար ատենէ ի վեր Խաչատուր չէր կատարած իր նախկին արհեստը, ան վարպետօրէն կատարեց վարսայարդարումը, որ կրկնուեցաւ բազմաթիւ ուրիշ առիթներով:

* * *

Խաչատուր հպարտ էր որ ամերիկեան Դեմոկրատ կուսակցութեան կը պատկանէր եւ իր մեծագոյն հպարտութիւններէն մէկն էր որ երեք անգամ քուէարկած էր Ֆրենքլին Տելանօ Ռուզվելթին: Եւ այս իրողութիւնը կը կրկնէր միշտ մեծագոյն հաճոյքով եւ հպարտութեամբ:

Նոյնքան հպարտութեամբ կը նշէր իր անդամակցութիւնը Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան: Կը պատմէր հին օրերէն, բայց մանաւանդ իր կարծիքը կը յայտնէր ներկայ իրադարձութեանց մասին: Կը խօսէր անվարան, որովհետեւ Յասմիկը եւ ես ալ կուսակցութեան անդամներ էինք: Ես անդամագրուած էի հինգ տարի առաջ Պէյրութի մէջ եւ պատկանած Ոսկեան ակումբին: Պոստոն գալէս ետք միացած էի Ա. Նազար ակումբին, մինչ Յասմիկը անդամագրուեցաւ մեր ամուսնութենէն ետք եւ միացաւ երիտասարդներու ակումբին՝ Պէյ Սթէյթ Ծովիկեան, ուր փոխադրուեցաւ նաեւ իմ անդամակցութիւնս:

Խիստ նկատելի էր որ խօսակցութեան ընթացքին երբ կուսակցութեան անունը կը յիշէր, միշտ կը նշէր կուսակցութեան լման անունը, երեք երկար բառերով: Յաճախ կ'ափսոսար որ իր խանութին ժամերը երկար ըլլալուն, չէր կրնար աւելի գործօն դեր մը վերցնել կուսակցութեան մէջ, բայց որքան կրնար, ներկայ կ'ըլլար իր պատկանած ակումբին ժողովներուն եւ ձեռնարկներուն, ինչպէս նաեւ այլ կուսակցական եւ համայնքային ձեռնարկներուն: Կը կրկնէր միշտ թէ հանգստեան կոչուելէ ետք կը յուսար շատ աւելի օգտակար դեր մը վերցնել կուսակցութեան մէջ:

Կը սիրէր նաեւ խօսիլ Հայաստանի եւ հայրենասիրութեան մասին եւ յաճախ կը կարդար իր ոտանաւորներէն եւ կամ ինծի կուտար որ կարդայի իր գրութիւնները այս ուղղութեամբ:

— Երանի՛ թէ ունենայի չափածոյ գրութիւններ զնահատելու քու կարողութիւնդ, կ'ըսէի, բայց վստահ եմ որ հետաքրքրութեամբ պիտի կարդացուի գրութիւնդ: Ապա կ'աւելցնէի անփորձ երիտասարդի իմ խանդավառութեամբ:

— Միայն թէ վազ անցիր անկարին, այրիին, հիւանդին, աղքատին օգնելու մասին սա գրութիւններէդ: Կը նախընտրեմ կարդալ կրակոտ ու զօրաւոր շեշտով գրուած ոտանաւորներդ:

Չէր սիրեր այսպիսի թելադրութիւն: Ինք առատաձեռն էր, ուրիշին օգտակար ըլլալու միշտ պատրաստ եւ իրեն համար խորթ էր չգրել աղքատին ու այրիին եւ բոլոր գրկուածներուն մասին:

— Մի՛ ըսեր, սօ՛, այդպէս մի՛ խօսիր, կ'ըսէր, ինծի հետ երբեք չհամաձայնելով: Ես կը գրեմ ինչ որ կը զգամ: Քու ուզած ոտանաւորներէդ ալ շատ գրած եմ:

Իր մահուրէն ետք ձեռքս անցաւ իր գրութիւններու լայնածաւալ ալպոմը, զոր անուանած էր «Տարիներու Հաւաքածոյ» եւ ուր փակցուցած էր տարիներու ընթացքին հայկական թերթերու մէջ հրատարակուած իր գրութիւններուն մեծամասնութիւնը: Եթէ վերեւի թելադրութիւնս ընելէ առաջ տեսած ըլլայի այդ հաւաքածոն, յստակօրէն պիտի տեսնէի թէ պէտք չունէր իմ կարծիքիս՝

գրելու «կրակոտ ու զօրաւոր շեշտով», որովհետեւ ալպոմը լեցուն էր այդպիսի գրութիւններով, չափածոյ եւ արձակ:

* * *

Նկատելի էր որ կը խուսափէր պատմել Մեծ Եղեռնի ատեն իրեն պատահած զարհուրելի դէպքերուն մասին, թէեւ ես կարդացած էի իր արձակ եւ չափածոյ գրութիւնները այս մասին «Պայքար»ի մէջ: Աներմայրս նոյնպէս լուռ կը մնար այս մասին, թէեւ ան ալ ճաշակած էր Եղեռնի սարսափը:

Սակայն երբեմն կը մոռնար ինքն իրեն տուած խոստումը՝ իր տառապանքը իրեն պահելու եւ ուրիշներուն ցաւ չպատճառելու, եւ կը սկսէր պատմել Եղեռնի ատեն պատահած դէպքերէն մէկուն մասին: Պատմելու իր բացառիկ կարողութեամբ՝ կը սկսէր խօսիլ ցայտուն զայրոյթով եւ ոգեւին, ապա հետզհետէ տամկացող աչքերով եւ շնչահատ: Ժամանակի ընթացքին յաճախ լսած էի իրմէ այս դէպքերէն շատերը, բայց չէի համարձակեր յիշեցնել իրեն այդ իրողութիւնը: Կը պատմէ՛ր, ու կը պատմէ՛ր, եւ կը պարպուէր, ո՛վ գիտէ քանիերորդ անգամը ըլլալով: Ու հալած ու մաշած՝ յանկարծ կը կենար, անկեղծօրէն զարմանալով թէ ինչո՞ւ կը յուզուէր ու կը տառապէր եւ կը տառապեցնէր շուրջիները: Աներմայրս բան չէր ըսեր, միայն գլխու շարժումով կը հաստատէր խաչատուրի պատմութիւնները, յաճախ աւելցնելով.

— Այո՛, իջմէի ջարդի յաջորդ առտուն, մեր տան պատուհաններէն տեսանք ջարդարարներու վերադարձը, շատեր հագած իրենց զոհերուն արիւնոտ հագուստները, ուրիշներ գրկած արիւնոտ հագուստներ զորս լուացին եկեղեցւոյ առջեւի աղբիւրին մէջ, եւ շատեր լուացին իրենց զոհերուն արիւնը իրենց վրայէն:

Իրենց սերունդին անէծքը՝ սա Մեծ Եղեռնը, կը մտածէի, եւ իրենց յաջորդող մեր սերունդին անզօր տառապանքը՝ մտիկ ընելու անոնց զարհուրելի պատմութիւններուն:

Տարիներ ետք, խաչատուրի մահէն քանի մը տարի ուշ, առաջին անգամ ըլլալով արցունք տեսայ 92 տարեկան Եղսայի աչքերուն մէջ: Միասին կը պատրաստուէինք ճաշի, երբ յանկարծ ըսաւ.

— Աքսորի երթալէն մէկ օր առաջ մայրս հաւաքեց մեզ՝ իր երեք զաւակները եւ ըսաւ. «Զաւակներս, եկէք միասին ուտենք մեր վերջին ճաշը, ո՛վ գիտէ, թերեւս այս կ'ըլլայ մեր վերջինը»:

Եւ հաւկիթ տապկեց կարագի մէջ եւ կերանք միասին:

Յաջորդ առտու մեզ յանձնեց դրացի թուրք ընտանիքի մը եւ գնաց աքսոր: Եւ մենք երբեք չտեսանք զինք նորէն:

Մինչեւ այսօր կը զգամ տառապանքը հայ մօր մը, որ իր զաւակները փրկելու համար կը յանձնէ գանոնք թշնամի թուրքերու, լաւ գիտնալով որ ինք շուտով պիտի սպաննուէր:

Մեծ Եղեռնէն կարծրացած Եղսայի աչքերը, որոնք խաչատուրի մահուան ատեն անգամ արցունք չթափեցին, այդ օր վայելեցին արցունքի զովութիւնը:

* * *

Թէեւ Եղեռնի մրմուռը կրեցին հոգեւին իրենց ամբողջ կեանքի ընթացքին, բայց խաչատուրը եւ Եղսան ապրեցան ուրախ կեանք մը, իր բոլոր վերի-վայրումներով:

Հաճելի էին մեր յաճախակի հանդիպումները: Նոյնքան հաճելի էին յաճախակի ընտանեկան այլ այցելութիւնները խաչատուրի եւ Եղսայի ընտանիքներու մնացեալ անդամներուն հետ:

Այսպիսի հանդիպումներու ընթացքին հոն կ'ըլլային խաչատուրին մօրաքոյրը՝ Յլորա Մանուկեանը, ինչպէս նաեւ անոր աղջիկը եւ փեսան՝ էլիզա եւ Ուիլիլմ (Պիլ) խաչատուրեանները եւ իրենց զաւակները՝ Լէոնը եւ Ճոյսը:

Յլորա Մանուկեան Ամերիկա եկած էր Եղեռնէն առաջ եւ ունեցած էր երկու զաւակներ: Տարիներ ետք այրիանալով՝ կը բնակէր իր աղջկան եւ փեսային հետ, Պելմոնթ Հիլ:

Ներկայ կ'ըլլային նաեւ խաչատուրի մօրաքոյր տղան՝ Փիթըր Մաքեանը (Մանուկեան) եւ իր կինը՝ Էնը, ինչպէս նաեւ իրենց աղջնակը՝ Գերըլը, որոնք կը բնակէին Ուոթթըրտուն, Լովէլ փողոցի վրայ:

Բնականաբար հոն կ'ըլլային նաեւ խաչատուրը եւ Եղսան, ինչպէս նաեւ Յասմիկը եւ ես: Յաճախ ներկայ կ'ըլլային նաեւ ուրիշ հիւրեր:

Պիլ խաչատուրեան ունէր կալուածներ Ուէլզլիի մէջ եւ բաժնեթուղթեր՝ ամերիկեան սակարանին մէջ: Փիթըր Մաքեան բարձր պաշտօն ունէր Սթար Մարքէթ մեծ նպարեղէնի վաճառատան մէջ եւ յաճախ կը ճամբորդէր ընկերութեան հաշուոյն: խաչատուր առեւտուրի մէջ էր եւ կը հետաքրքրուէր բաժնեթուղթերով եւ վաճառականութեան ընդհանուր վիճակով:

Ուրեմն զարմանալի չէր որ խօսակցութիւնը կեդրոնանար Սթաք Մարքէթի, առեւտուրի եւ լաւագոյն ձեւով դրամ շահագործելու շուրջ, եւ մինչեւ իր հանգստեան կոչուելը՝ ասոնք մնացին խաչատուրի հետաքրքրութեան առանցքը, հայկական կեանքի շուրջ իր հետաքրքրութիւններու կողքին:

* * *

Ուրիշ առիթներով կը հաւաքուէինք խաչատուրի զարմիկին՝ Հաճի Սիմոն Փիլիպոսեանի եւ իր կնոջ Հայկուհիի բնակարանը, մօտակայ Պրայթընի մէջ: Ներկայ կ'ըլլային նաեւ անոնց տղաքը՝ Յակոբը եւ Հրաչը: Երբեմն ալ հաւաքոյթը կ'ըլլար խաչատուրի եւ Եղսայի յարկին տակ, ազգականներու մեծ խումբի մը ներկայութեան:

* * *

Պրաքթըն քաղաքը եղած էր խաչատուրի առաջին բնակավայրը Ամերիկա հասնելէն ետք: Հազիւ տեղաւորուած եւ դպրոցական առաջին տարին աւարտած՝ ստիպուած եղած է փոխադրուիլ Ուայթհիսսիլ գիւղաքաղաքը, ուր սկսած է աշխատիլ տեղւոյն երկաթի գործարանին մէջ: Տարիներ անց, ան յաճախ կը խօսէր սոյն գիւղաքաղաքին մէջ ունեցած իր փորձառութիւններուն մասին: Յաճախ այցելած ենք հոն, ուր ունէր բազմաթիւ բարեկամներ: Սակայն հոն կ'երթայինք մասնաւորաբար այցելելու իր զարմուհիին՝ Իւղաբեր էթոյեանին եւ անոր ամուսնոյն՝ Նշանին: Իւղաբեր դուստրն էր խաչատուրի հօրեղբոր՝ Մօս Ամուրի, որուն մասին ան կը պատմէր հետաքրքրական պատմութիւններ: խաչատուր յաճախ պատմած է իր հօրեղբոր մասին, որ եղած է ինքնուս բժիշկ եւ անուանի անձ մը Իջմէի մէջ: Ան իր զօրաւոր անհատականութեամբ սարսափեցուցած է իր շուրջիները: խաչատուր պատմած է նաեւ իր ծնողքին ամուսնութեան մասին, Մօս Ամուրի զարմանալի կարգադրութեամբ (տես էջ 43):

* * *

Բազմաթիւ առիթներով ճամբորդած ենք նաեւ Նիւ Պրիթըն, Գընեթիքէթ, ուր ազգականներ ունէին թէ՛ Խաչատուրը եւ թէ՛ Եղսան: Կ'այցելէինք Խաչատուրի զարմուհիին՝ Վարդուհի Եսայեանի բնակարանը, ուր ներկայ կ'ըլլային անոր երեք աղջիկներէն մէկը կամ միւսը իրենց ամուսիններուն հետ: Կ'այցելէինք նաեւ Եղսայի զարմիկին՝ Նիկողոս Մեծատուրեանի եւ իր կնոջ՝ Եղսայի բնակարանը, ուր ներկայ կ'ըլլար նաեւ անոնց զաւակը՝ Կարապետը (Չարլին): Անոնց միւս զաւակը՝ Յարութիւնը (Հերրի) արդէն ամուսնացած էր եւ զատ տուն կազմած:

Նիկողոս Մեծատուրեան Եղեռնի վերապրողներէն էր եւ յաճախ կը պատմէր իր սարսափելի փորձառութիւններուն մասին, միշտ ազդուելով եւ արցունքներու մէջէն ներողութիւն խնդրելով որ կը յուզուէր:

Վերջին անգամ մեր այցելութեան, իր մահուընէն կարճ ժամանակ մը առաջ, դարձեալ պատմեց եւ յուզուեցաւ.

«Ես ալ Խաչատուրին նման պատանի հասակիս գերի տարուած էի քիւրտերու կողմէ: Ամէն իրիկուն անոնք շուրջանակի կը նստէին եւ կը պատմէին օրուան ընթացքին իրենց կատարած ջարդերուն մասին, եւ ես կը լսէի այս սարսափելի պատմութիւնները, բայց ստիպուած էի անոնց սուրճ ու խմելիքներ հրամցնել:»

Դարձեալ չկրցաւ զսպել իր արցունքները, որոնց համար հազար ներողութիւն խնդրեց: Կը մտածէի. «Տէ՛ր Աստուած, ի՞նչպէս դիմանալ իննսուն տարիքը անցած այս հայորդիին արցունքներուն, երբ բազմաթիւ տասնամեակներ անցած էին այդ դէպքերուն վրայէն, բայց տակաւին վէրքը կը կոտտար»:

* * *

Տեղին է հոս մէջբերել քանի մը պարբերութիւն Նիկողոս Մեծատուրեանի ինքնակենսագրութենէն, «Կեանքիս ամենէն ուրախ օրերէն մէկը» վերնագրով: Պահած եմ Խարբերդի բարբառը.

«Մեր տան մօտ թուրք կին մը կար, աս կնկան ամուսինը գինոր տարած էին, աս կինը տարիներով ամուսնէն Մըսթաֆայէն լուր չէր առած: 1919ին գարնայ մօտ աս կնկան ամուսինը տուն եկաւ: Բոլոր գուղացիք զարմացան, բոլորը կը հարցնէին ուր էիր մինչեւ հիմա: Մըսթաֆայ շատ հետաքրքրական պատմութիւններ ունէր Կովկասի, Ըռուսիոյ դէմ քանի մը ճակատամարտներու մասնակցեր է:

«1919ի գարունը Մասդաու լեռը բանճարեղէնի կ'երթային գուղացիք: Մեր տունէն գիս ալ ասոնց հետ խրկեցին որ ես մեր տանը համար բանճարեղէն հաւաքիմ: Ճամբան տափարակ տեղ մը նստանք հանգստանալու: Ասանկ պարագաներու թուրքեր շատ կը խօսին հայոց կոտորածներու մասին, որը շատերէ լսած եմ: Թուրք մը որ բանակէն փախած էր կը պատմէ թէ հայ աղջիկներու հետ ինչ անգութ վարուած է եւ գուլպայ մը լեցուն ոսգի բերած է տուն:

«Երբ այս թուրքը աստեղ իր քաջագործութիւնները կը պատմէր, ես անանկ խորայ թէ աս Կովկասէն գալող թուրքը Մըսթաֆան ցնդաւ, դանակը քաշեց աս խոխորտացող թուրքին վրայ յարձակաւ եւ կ'ըսէր մեր երկրին թշնամիները հայերը չեն այլ քեզի պէսները որ մեր երկիրը տակնուվրայ ըրին, անգէն մարդիկ կ'ինքեր մանուկներ ջարդեցին, ատոր

համար կը խորհորտաս, ատիկա ինչ քաջութիւն է, դուն եթէ քաջ էիր բանակէն չէիր փախչեր եւ ան ատեն պիտի տեսնէիր իրական հայերը: Սառխամիչի, Հասանխալայի կռիւներուն երբ հայ զինորդ սինկուն գէնքին ծայրը անցուցած վըժ, վըժ, վըժ, վըժժ գողալէն դէպի քեզ կը վագէ, ոչ թոփէն կը վախնայ ոչ մեթրալոգէն, կամ քեզ պիտի սպաննէ կամ ինքը պիտի սպաննուի, դուն հոն պէտք էր ըլլայիր որ ես քու պօյրդ տեսնէի:

«Մըսթաֆան դեռ հայերու մասին երկար պատմութիւններ կ'ընէր, կ'ըսէր հայերը իրենց երկիրը ունին, իրենց կառավարութիւնը ունին, երեսուն հազար զինորդ ունին, իրենց մայրաքաղաքին անունը Երեւան է: Մըսթաֆան մտիկ ընող թուրքերը կը զարմանային, կ'ըսէին աճապայ մենք կը խորհինք թէ բոլոր հայերը կոտորեցինք, արդեօք ասոնք ուր տեղէն բուսան, անհաւատալի բան է:

«Երբ ժամ մը հանգստանալէն վերջ գուզ գուզ բաժնուանք իրարմէ եւ սկսանք բանձարեղէն հաւաքել: Հակառակ մեր դրացի թուրքին պատուէրին որ իրար չկորսնցնենք ես կ'ըզէի իրմէ հեռանալ մինակ մնալ: 1915էն մինչեւ այսօր աչքէս արցունք ելած չէր, բայց այսօր ուրախութենէս կուլայի եւ կը կրկնէի վրէժ, վրէժ: Նոր կը լսէի հայութիւն կայ, հայ կառավարութիւն կայ, Հայաստան կայ: Անգամ մը Տավայ Պօյնիի ձորերուն կը նայէի, անգամ մը Ծովքի, անգամ մը Եփրատի եւ կը կրկնէի վրէժ, վրէժ: Եւ Աստրծօ կ'աղօթէի արդեօք իր օգնութեամբ պիտի կրնայի Հայաստանը տեսնել, արդեօք պիտի կրնայի հայոց անծանօթ զինորդին գերեզմանին վրայ ծունկի գայի եւ փունջ մը ծաղիկ դնէի, արդեօք, արդեօք:»

Նիկողոս Մեծատուրեան իր յուշերը աւարտած է ստորագրելով իր անունը եւ աւելցուցած է Հալէպ, Քարէն Եփիէ Տանիմարքացոց որբանոցէն:

* * *

Նաչատուր եւ իր գործընկերը՝ Մեսրոպ Հապոյեան քսաներեք տարի երկար ժամեր աշխատեցան խանութին մէջ, առանց արձակուրդի եւ առանց շաբաթավերջերու հանգիստի: Չարաչար աշխատանքով ստեղծած էին յաջող գործ մը, սակայն տարիներու թաւալումին հետ անոնք զգացին թէ ժամանակն էր մտածելու հանգստեան կոչուելու մասին: Ֆիզիքապէս ա՛լ անկարելի էր իրենց տոկալ խանութի արագավազ հեւքին:

Իրենց շէնցուցած եւ յաջող խանութը առանց դժուարութեան ծախեցին եւ հանգստեան կոչուեցան 1968ին:

Տարիներէ ի վեր Նաչատուր խօսած էր Հայաստան այցելելու իր փափաքին մասին: Հանգստեան կոչուելէ ետք առաջին գործը եղաւ իրագործել այդ փափաքը:

Սեպտեմբեր 3, 1968ին, Գոլոյեան Եղբայրներ ճամբորդական ընկերութեան կազմակերպած խումբին հետ մեկնեցաւ Հայաստան, խանդավառութեամբ եւ ուխտաւորի մը ջերմ նուիրուածութեամբ:

Վերադարձին՝ առաջին խօսքը եղաւ.

— Նորէն պիտի երթամ: Մէկ անգամով կարելի չէ կշտանալ:

Յաջորդ քանի մը տարիներուն զնաց երկու անգամ եւս: Բայց չկշտացաւ, իր իսկ խոստովանութեամբ, սակայն իր հոգին եւ իր գրիչը միշտ եղան հոն, անդադար գրի առնելով իր հայրենասիրական գեղումները:

1971ին, երկրորդ այցելութեան վերադարձի ճամբուն վրայ հանդիպեցաւ Պէյրուժ, Լիբանան, մասնակցելու Թէքէեան Մշակութային Միութեան համաշխարհային առաջին համաժողովին: Եղաւ կուսակցական շրջանակի մէջ եւ այցելեց իր այնքան սիրած Վ. Թէքէեան վարժարանը, որուն Պոստոնի Օժանդակ Յանձնախումբին մէջ տարիներով եղած էր անդամ եւ գանձապահ:

1988ին Հայաստանի մէջ պատահած երկրաշարժը նկատելիօրէն ցնցեց զինք եւ իր զգացումները արտայայտեց իր գրիչին ոյժով: Նոյնքան ուժգին արտայայտուեցաւ Հայաստանէն նոր սկսած արտագաղթի հոսանքին դէմ:

* * *

Հանգստեան կոչուելէն մինչեւ իր մահը, քսանըմէկ տարի խաչատուր իր ժամանակը տրամադրեց ազգային-կուսակցական օգտակար ձեռնարկներու, բայց մա՛նաւանդ կարդալու եւ գրելու:

Խաչատուր թէեւ հազիւ քանի մը տարի դպրոց գացած է, սակայն բնական տաղանդով օժտուած՝ սկսած է գրել 1920ական թուականներէն սկսեալ: Թերթերէ կտրած եւ պահած իր առաջին բանաստեղծութիւնը հրատարակուած է 1936 թուականին, Բենիամին Նուրիկեանի «Նոր Գիր» գրական ամսաթերթին մէջ, Մաստառցի Լօրիկ գրչանունով:

Ապա աշխատակցած է ուրիշ թերթերու, բայց գլխաւորաբար՝ «Պայքար»ին, Հրաչ Երուանդի խմբագրութեան շրջանին եւ արտադրած է իր լաւագոյն գործերէն ոմանք:

Հրաչ Երուանդի հանգստեան կոչուելէն ետք, 1956ին, շարունակած է իր աշխատակցութիւնը «Պայքար»ին, Անդրանիկ Անդրէասեանի, Տոքթ. Նուպար Պէրպլէեանի եւ Գրիգոր Քէօսէեանի խմբագրութեանց շրջանին:

Հանգստեան կոչուելէ ետք, խաչատուր թափ տուած է իր գրական արուեստին եւ մինչեւ իր մահը, անդադար արտադրած է:

Խաչատուր ունէր ընդարձակ գրադարան մը, ուր իր երիտասարդ տարիքէն սկսեալ հաւաքած էր հազարաւոր հայերէն գիրքեր: Յաճախ կը տեսնէի զանազան գիրքեր իր սեղանին վրայ կամ բազկաթոռին քովի փոքր սեղանին վրայ: Զանազանութեան համար կը կարդար քիչ քիչ իւրաքանչիւր գիրքէն:

— Կարդայ, կարդայ, ա՛լ գլուխս կը ցաւի, կը գանգատէր երբեմն:

Գրադարանը քիչ մը խառնափնթոր էր: Գիրքերուն մէկ մասը իր փոքր գրասենեակին մէջն էր, միւս մասը կը գտնուէր իր երկյարկանի տան ներքնայարկը: Սակայն ինք գիտէր իր իւրաքանչիւր գիրքին ուր ըլլալը եւ երբ պէտք ունենար գիրքի մը, անմիջապէս կը գտնէր:

Չէր սիրեր որ ոեւէ մէկը ուզէր գիրք մը փոխ առնել:

— Անցեալին չէի մերժեր գիրքի խնդրանք մը, կ'ըսէր: Բայց երբ ոմանք գիրքեր փոխ առին եւ չվերադարձուցին հակառակ բազմաթիւ յիշեցումներուս, որոշեցի երեսս պնդացնել եւ մերժել:

Գիրքերու հանդէպ իր անսահման սէրը սակայն չէր համապատասխաներ իր դիրքին՝ հանդէպ անոնց ճակատագրին: Կարծես շատ ալ հոգը չէր թէ իր գիրքերը ի՞նչ պիտի ըլլային իր մահէն ետք: Հաւանական է որ կը մտածէր.

— Ահա քեզի պատրաստ գրադարան մը: Դուն հայերէն գիտես, վայելէ՛. եթէ չես ուզեր, թափէ՛:

Հայերէն գիրք անշուշտ չի թափուիր: Հիմա ի՛մ կարգս է ընել ինչ որ ինք կ'ընէր — վայելել այդ գիրքերը ներկայիս, ի՛մ հանգստեան կոչուած տարիներուս:

Սակայն հարցումը տակաւին տեղին է.

— Ի՞նչ պիտի ըլլան այս գիրքերը ինձմէ ետք: Դժբախտաբար մեր գաւակները հայերէն չեն կարդար:

Այս մտածումով, Յասմիկը եւ ես որոշեցինք իր գիրքերուն կարեւոր մէկ մասը նուիրել կարգ մը գրադարաններու:

Առաջին առթիւ քանի մը անտուկ գիրքեր անձամբ տարինք Մեսէշուսէցի հայահոծ համայնքներէն մէկուն՝ Ուստրի Գլարք համալսարանին:

Գիրքերու երկրորդ առաքումը եղաւ տեղւոյս Հարվըրտ համալսարանին: Հետաքրքրական է նշել հոս որ Համալսարանը ղրկեց երիտասարդ մը, որ անձամբ ընտրեց այն գիրքերը, որոնցմով համալսարանը կը հետաքրքրուէր: Այս ամերիկածին երիտասարդը կատարեալ հայերէն կը խօսէր եւ կը կարդար:

Ապա քանի մը առթիւներով գիրքեր եւ հանդէսներ նուիրեցինք Ուոթրթաուոնի Հայկական Թանգարանին եւ Գրադարանին, նուէրներ որոնք պիտի շարունակուին հետագային ալ:

Վստահ ենք թէ Խաչատուրը գոհ է այս կարգադրութիւններէն, գիտնալով որ իր գիրքերը ապահով ձեռքերու մէջ են:

* * *

Իր ամբողջ կեանքին ընթացքին, Խաչատուր կապ պահած է իր բարեկամներուն հետ՝ գրելով հարիւրաւոր նամակներ: Ստացած է նաեւ բազմահարիւր նամակներ, գորս պահած է տուփերու մէջ: Հանգստեան կոչուելէ ետք, բնակաւնաբար աւելի ժամանակ ունեցած է այս ուղղութեամբ:

Իր կեանքի վերջին տարիներուն, շատեր իրե՛ն դիմած են «Պայքար» թերթի հետ կապ ունեցող խնդիրներու շուրջ եւ կամ կուսակցական շրջանակի մէջ պատահած դէպքերու մասին տեղեկութիւններ քաղելու նպատակով:

Այսպիսի նամակներ են, օրինակ.

«Պայքար»ը չեմ ստանար, «Պայքար»ը ուշ կը հասնի, «Պայքար»ի մէջ մահազրիւն մէջ իմ անունս չէ դրուած, «Պայքար»ի այսինչ խմբագրականին համաձայն չեմ, եւ այլն:

Կուսակցական շրջանակի մէջ դժգոհութեան մը պարագային, ոմանք իրեն դիմած են իրենց մտահոգութիւններով եւ թելադրութիւններով:

Կը ջանար գոհացում տալ անձնական այս գանգատներուն, բայց յաճախ կը զարմանար թէ ինչո՞ւ իրեն կը դիմէին այս հարցերով:

— Որովհետեւ անոնք քեզ կը ճանչնան անձնապէս, եւ գիտեն թէ դուն համբերող ականջներ ունիս, կ'ըսէի քծիծաղով:

* * *

Ժամանակ չունենալու իր աւաղումը շուտով պիտի փարատէր:

Հանգստեան կոչուելէ ետք, իր ծառայասէր ոգին պիտի գտնէր նոր միջոցներ արտայայտելու համար իր կամքը՝ ըլլալու օգտակար անձ մը:

Վաճառականական աշխարհէն կամաց-կամաց հեռանալով, Խաչատուր ինքզինք նուիրեց մշակութային-կուսակցական աշխատանքի:

Այսպէս, ան դարձաւ կամաւոր մը՝ «Պայքար» Հաստատութեան մէջ, ուր այցելեց ամէն օր կանոնաւորաբար եւ ինքզինք տրամադրեց որեւէ աշխատանքի: Նոյնիսկ արկածէ մը ետք հոն, երբ անտուկ մը անակնկալօրէն տապալեցաւ եւ իր սրունքը քերթեց կոնքէն մինչեւ ոտքը, ան շարունակեց անթացուպերով ներկայ ըլլալ գրեթէ ամէն օր:

Քանի մը օր ետք, իրեն տուած այցելութեան մը ընթացքին, տեսանք իր սրունքը, որ ամբողջութեամբ կապուտցած էր:

Ան եղաւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ա. Նազար ակումբի վարչութեան անդամ եւ ատենապետ, Շրջանային Վարչութեան անդամ եւ ատենադպիր, Պէյրութի Վ. Թէքէեան վարժարանի Պոստոնի Օժանդակ Յանձնախումբի անդամ, Արարատ Դաշտավայրի Յանձնախումբի անդամ, քանի մը տարի կամաւորապէս վերցուց Շրջանային Վարչութեան գրասենեակի պատասխանատուութիւնը, եւ ուրիշ պաշտօններ:

Եղաւ նաեւ Թէքէեան Մշակութային Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան մնայուն անդամ մինչեւ իր հրաժարումը առողջական պատճառներով:

Եղաւ հաւատաւոր անդամ մը Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան եւ մասնակցեցաւ այդ Միութեան զանազան գործունէութեանց, մասնաւորաբար Միութեան Նիւ Ինկլընտի շրջանի վարիչ Յակոբ Ադամեանի պաշտօնավարութեան շրջանին:

Եղաւ նաեւ տրատու անդամ մը Ուոթըրթաունի Ս. Յակոբ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, թէեւ ինք «քէն պահած էր» Աստուծոյ դէմ, որովհետեւ Ան անկարող եղած էր կապել անարգ թուրքին ձեռքերը եւ թոյլ տուած էր որ կատարուի Մեծ Եղեռնը: Բայց կ'ընդունէր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ նախախնամական դերը հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ:

Իր կնոջ՝ Եղային հետ հիւրասիրեցին բազմաթիւ ազգականներ ու բարեկամներ: Ոմանք մնացին իրենց մօտ քանի մը շաբաթ, ոմանք քանի մը օր եւ ուրիշներ եկան քանի մը ժամուան այցելութեամբ: Այդ հիւրերուն մէջ էին Երուանդ Պապայեան՝ Թէքէեան վարժարանի տնօրէնը, Ներսէս Պապայեան, Երուանդ Ազատեան, Ալեքսանդր Սարուխան, Ջարեհ Մելքոնեան, Գոհար Ազնաւուրեան՝ Եղիշէ Չարենցի անուան գրադարանի վարիչը, Գէորդ էմին, Լուսինէ Չաքարեան եւ ուրիշներ:

Բայց մանաւանդ եղաւ նուիրուած հայր ու մեծ հայր իր ընտանիքին: Առատաձեռն էր եւ միշտ պատրաստ ոեւէ ծառայութեան: Չեմ յիշեր որեւէ առիթ, երբ անմիջապէս չէ ցատկած խնդրանք մը կատարելու համար: «Ժամանակ չունիմ», «լաւ չեմ գգար», «սիրտ չունիմ», «վաղը» անծանօթ բառեր էին իրեն համար:

Կը սիրէր տօնական օրերուն իր շուրջ ունենալ իր զաւակներն ու թոռները: Ճաշի ատեն կը նախընտրէր որ բոլորը ըլլային սեղանին շուրջ, երբ տեղի նեղութիւնը տրամաբանական կը դարձնէր, օրինակ, փոքրերուն գատ նստիլը:

Յաճախ կը հանդիպէր մեզի՝ թոռնիկ մը կամ թոռան զաւակը տեսնելու: Կը հանդիպէր ըսի, որովհետեւ համբերութիւն չունէր երկար նստելու: «Ասեղներու վրայ կը նստի», կ'ըսէր Յասմիկը: Երբ մենք իրեն կ'այցելէինք, սակայն, համբերութեամբ կը վարուէր, թէեւ միշտ ոտքի էր:

«Ասեղները» կը մոռնար սակայն երբ նարտ կը խաղար: Վարպետ էր եւ անգիջող:

Երբ որ տղաս՝ Ռապըրթ Յովհաննէսը տասը տարեկան դարձաւ, սկսաւ անոր սորվեցնել այդ խաղը: Նոյնիսկ այդ պարագային ցոյց կուտար իր անգիջող ոգին:

— Չե՞ս խորհիր որ երբեմն պէտք է ձգես որ յաղթէ թոռնիկդ, կ'ըսէի: Ինչ խաղ որ խաղանք ես յաճախ դիտմամբ կը պարտուիմ որ չյուսահատի:

— Միտա՛ կ'ընես, կը պատասխանէր: Պատիկը պէտք է պարտուիլ սորվի:

«Ճիշդ մտածում է», կ'ըսէի ես ինծի: Բայց գիտէի որ մասամբ ալ այդ մտածումին ետին կը գտնուէր պարտուիլ չսիրող իր ոգին:

* * *

Անմոռանալի են ինձի համար այն տարիները, երբ Խաչատուրը եւ ես եղանք անդամներ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Արեւելեան Ամերիկայի եւ Գանատայի Շրջանային Վարչութեան:

Ես երիտասարդ էի, անհամբեր: Կ'ուզէի ամէն բան ընել արագ, կտրուկ: Ինք չափահաս էր ու փորձառու եւ փորձառաբար գիտէր որ կարգ մը հարցեր ժամանակի կը կարօտին, ընդունելի լուծումի մը յանգելու համար: Ունէր զօրաւոր համոզումներ եւ գիտէր գանոնք արտայայտել հանդարտօրէն: Վէճերու մէջ մտնելէ կը զգուշանար, սակայն ժողովներէ ետք անձնական նամակներով իր տեսակէտները կը պաշտպանէր, երբեմն քննադատելով անձին դիրքաւորումը, բայց առանց երբեք վիրաւորելու անձը անտեղի բառերով:

Անմոռանալի են նաեւ այդ տարիներու վարչութեանց ատենապետները. Կարապետ Չարլի Սիւլահեանը, Տիգրան Սմարեանը, Տոքթ. Սուրէն Ալեքսանտրը, Աւետիս Ճան Ալապիլիքեանը եւ անոնց յաջորդ սերունդէն Տոքթ. Արշաւիր Կէօնճեանը:

Կարապետ Սիւլահեան ունէր անձնական գործ եւ կը բնակէր Ուոթրթաուն: Յաճախ կը հանդիպէր խմբագրատուն եւ կ'ունենար երկար խօսակցութիւններ խմբագրապետ Տոքթ. Նուպար Պէրպէրեանի հետ, որ յաճախ խօսակցութեան կը մասնակցէր եւ միեւնոյն ժամանակ կը շարունակէր գրել օրուան խմբագրականը: Սիւլահեան, Անդրանիկ Անդրէասեանի հետ, մղիչ ոյժն էր «Պայքար»ի շէնքի շինութեան Ուոթրթաունի մէջ: Ան նաեւ եղաւ Կուսակցութեան Մոնթրէալի շէնքի շինութեան սկզբնական ծրագիրը մղող ոյժերէն մին:

Տիգրան Սմարեան փաստաբան էր, Նիւ Եորքէն, եւ «Պայքար» հաստատութեան եւ Թէքէեան Մշակութային Միութեան օրինական փաստաթուղթերը պատրաստող անձը: Գործնական մարդ էր, խօսակցութիւնը հաճելի, իրագործումները շատ: Սովորութիւն ունէր ժողովներու վաւերացուցած հանգանակութեանց մասնակցելու ժողովի ընթացքին իսկ, ըսելով թէ կ'ուզէր նուիրատուներու առաջինը ըլլալ:

Տոքթ. Սուրէն Ալեքսանտր ատամնաբոյժ էր Ուստրի մէջ, համեստ, մեղմ բնավորութեամբ: Գիտէր սակայն վարել ժողովները զօրաւոր անհատականութեամբ, եթէ պէտք զգար:

Աւետիս Ալապիլիքեան կը բնակէր Ֆիլատելֆիա եւ ժողովներուն կուգար վարչութեան նոյն քաղաքի իր գործակիցներուն հետ՝ Բաբգէն Մկրեան, Անթուան Պազարպաշեան եւ Շանթ Քէհեայեան: Բոլորէն սիրուած էր եւ ժողովներու ընթացքին կ'արտայայտէր իր կարծիքները ուժգնօրէն:

Երիտասարդ ու տինամիք Տոքթ. Արշաւիր Կէօնճեան, դասախօս Մքիլ համալսարանի մէջ եւ գիտնական, կը բնակի Մոնթրէալ, Գանատա եւ այս նոր գաղութի կազմաւորման մէջ ունեցած է տիրական դեր: Նոյնքան նուիրումով վարած է շատ մը խիստ պատասխանատու պաշտօններ Կուսակցութեան մէջ:

Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնեմ անունները շարք մը անձերու, որոնք վարեցին Կուսակցութեան վարիչ-տնօրէնի պաշտօնը.— Անդրանիկ Անդրէասեան, Արայ Գալայճեան, Պետրոս Փրանտարեան եւ Տոքթ. Նուպար Պէրպէրեան:

Տեղին է նաեւ որ հոս խոնարհիմ յիշատակին առջեւ Ռ.Ա.Կ. Պէյ Սթէյթ Մովիկեան ակումբի իմ ընկերներուս՝ Արա Աւագեանի, Ներսէս Նէտ Յարութիւնեանի, Հայկազ Հերի Նաճարեանի, Արուսեակ Պասթանճեանի եւ Վարուժան Սամուէլեանի, ինչպէս նաեւ Ա. Նազար ակումբէն Գէորգ Գալուստեանի:

* * *

Ամէն տարի, Սեպտեմբերին, Խաչատուրը, Յասմիկը եւ ես ներկայ կ'ըլլայինք Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան տարեկան պատգամաւորական ժողովներուն, երբեմն ի պաշտօնէ, երբեմն իբր պատգամաւոր եւ երբեմն ալ պարզապէս իբր մասնակից:

Սոյն ժողովները կ'ըլլային տարբեր քաղաքներու մէջ: Ժողովներն ու յարակից ձեռնարկները բաւական եռուզեռ կը ստեղծէին գաղութին մէջ:

Երկրէն՝ արեւմտեան Հայաստանի զանազան քաղաքներէն եկած այդ սքանչելի սերունդը, որ շատ իրագործումներ յաջողցուցած էր ամենադժուար ժամանակներուն անգամ, կուգար անգամ մը եւս ցուցաբերելու իր նուիրումը եւ կազմակերպչական ոգին, օգնութեամբը Ամերիկա ծնած եւ Միջին Արեւելքէն նոր եկած երիտասարդ անդամներու խոշոր խումբի մը:

Պատգամաւորական ժողովի վերջին նիստին, յաճախ կ'ըլլար հանգանակութիւն կուսակցութեան որեւէ կարիքին համար: Այդպիսի հանգանակութիւն մը վարելու համար ընդհանրապէս կը հրաւիրուէր Անդրանիկ Լ. Փոլատեանը, Նիւ Եորքէն, որ իր համոզիչ լեզուով կը բանար քսակները, թէեւ շատ ալ համոզելու կարիքը չկար, որովհետեւ ներկաները, որոնց մէջ կիները կարեւոր թիւ մը կը կազմէին, արդէն ժողովին կուգային նուէրով մը այդ նպատակին համար:

Պատգամաւորական ժողովի գլխաւոր ձեռնարկը կ'ըլլար Շաբաթ գիշերուան ճաշկերոյթը, որուն հանդիսականները կուգային պճնուած իրենց գեղեցկագոյն հագուստներով: Ծաշէն ետք կը սկսէր հանդիսութիւնը: Կ'ըլլային հիւր խօսողներ եւ տեղի կ'ունենար գեղարուեստական յայտագիր մը:

Գլխաւոր սեղանին վրայ տեղ կը գրաւէին կուսակցութեան նորընտիր ատենապետը, կուսակցական այլ ղեկավար անձեր, հոգեւոր հովիւներ, օրուան յայտագրին մաս կազմողներ եւ . . . ռամկավար ազատական մամուլի խմբագիրներ: Այն տարիներուն որ Յասմիկը եղաւ խմբագիրը *The Armenian Mirror-Spectator* շաբաթաթերթին, ես գրկուեցայ իր ընկերակցութենէն ճաշկերոյթ-հանդիսութեան ընթացքին, որովհետեւ ինք կ'ըլլար պաշտօնական սեղանին շուրջ:

Ծաշկերոյթին կը յաջորդէր պարահանդէսը, առաջնորդութեամբ լաւագոյն նուագախումբերու, եւ այս խանդավառ մթնոլորտը կը տեւէր մինչեւ ուշ ատեն:

Այդ քանի մը օրերուն Խաչատուրը հագիւ քանի մը ժամ կը քնանար գիշերները: Իր սիրած միջավայրին մէջ մխրճուած՝ քնանալը ժամավաճառութիւն էր իրեն համար:

* * *

— Շաբաթ օր երթանք ընկեր Յովակիմեանին ագարակը, առաջարկեց Խաչատուր օր մը:

— Շատ սիրով, պատասխանեցի:

— Բայց նախ հանդիպէ մեզի կէսօրին: Տիկին Փիլիպոսեանը խըջմա պիտի պատրաստէ, կ'ուտենք եւ ապա կ'երթանք:

Յակոբ Յովակիմեանը ունէր ընդարձակ ագարակ մը Մեսեչուսէցի պատմական քաղաքներէն Գանգրըտի մէջ: Առաջին անգամ Յովակիմեանին հանդիպած էի շատ տարիներ առաջ, երբ դարձեալ Խաչատուրին հետ գացինք անոր ագարակը, մեղր, խաղող եւ այլ պտուղներ բերելու համար:

Յառաջացեալ տարիքի հետեւանքով, Խաչատուր ա'լ դադրած էր վարելէ իր ինքնաշարժը, գոր վերջերս ծախած էր եւ վերադարձուցած պատկան իշխանութեան՝ տասնեակ տարիներէ ի վեր ունեցած ինքնաշարժի արձանագրութեան իր

նոյն թիւը: Ուրեմն, Շաբաթ կէսօր խըլման ճաշակելէ ետք իմ ինքնաշարժովս մեկնեցանք Գանգըրտ:

Որոշեալ ժամուն հասանք Յովակիմեանի ագարակը:

Յովակիմեան պտտցուց մեզ իր ագարակին փոքր մէկ մասը, զոր տակաւին կը մշակէր հակառակ իր յառաջացեալ տարիքին: Տեսանք իր խաղողի որթատունկերը, պտուղի ծառերը, բանջարեղէնները եւ տասնեակ փառնտ կշռող իր հսկայ դդումը (pumpkin), զոր պիտի ներկայացնէր մեծագոյն դդումի մրցանքին: Անհանգիստ սրտով տեսանք նաեւ մեղուի իր փեթակները: Ծառի մը տակ կը ժանգոտէր իր ինքնաշարժը, զոր բազմաթիւ տարիներէ ի վեր չէր գործածած:

— Ագարակս քսան էջքըր է, ըսաւ Յովակիմեան: Իմ հողիս վրայ կար հին հնդկական գերեզմանատուն մը, որուն քարերը դրացիս գործածեց իր հողամասին սահման շինելու համար:

— Եւ կառավարութիւնը արտօնեց որ հնդկական գերեզմանը այդպէս փճանայ, հարցուցի զարմանքով:

— Այո՛, այդ օրերուն չկար այսօրուան բծախնդրութիւնը՝ պաշտպանելու ամերիկեան հնդիկներուն սրբազան վայրերը:

Իր ագարակը պատմական էր նաեւ ուրիշ կերպով մը:

Ապրիլ 19, 1775ին տեղի ունեցաւ ամերիկեան անկախութեան պատերազմի առաջին բախումը Գանգըրտի մէջ, Old North կամուրջի երկու ափերուն:

Անգլիական բանակը բազմաթիւ զոհեր տալով նահանջեց դէպի Պոստոն եւ իր նահանջի ճամբան անցաւ Յովակիմեանի այսօրուան ագարակէն:

— Գանգըրտի կառավարութիւնը ստիպեց որ հիմակուրնէ ծախեմ իրեն ագարակս, որ իմ մահէն ետք մաս պիտի կազմէ անգլիացիներու նահանջի ճամբան նուիրագործող յիշատակարանի մը:

Մինչ երկու հին բարեկամներ եւ գաղափարի ընկերներ շարունակեցին իրենց խօսակցութիւնը, ես դարձեալ այցելեցի այդ պատմական կամուրջը, զոր նախապէս տեսած էի քանի մը անգամներ:

Ուշ երեկոյեան վերադարձանք տուն:

Հին օրերուն Գանգըրտ անուանի էր նաեւ իբր բնակավայրը բազմաթիւ ամերիկացի անուանի գրողներու: Ուրիշ առիթով մը Յամիկին հետ այցելեցինք այդ քաղաքի Sleepy Hollow գերեզմանատան Հեղինակներու Բլուր մասը, ուր կը ննջեն անուանի գրողներ Հենրի Տէյվիտ Թորօ, Նաթանիլը Հոթորն, Ռալֆ Ուալտօ Էմըրսօն եւ Էլիզա Մէյ Ալքոթ:

* * *

Բժիշկները ըսին իրեն որ պէտք է գործողութիւն ըլլայ, ապա թէ ոչ կրնայ կաթուած ունենալ: Մերժեց: Ջանացի համոզել որ փոխէ միտքը:

— Ութսունըվեց տարեկան եղայ. ա՛լ հերիք է, կը բաւէ՛, ըսաւ:

— Գիտե՞ս, ըսի կատակով, երթալը դիւրին է, բայց գալ չկայ:

— Չե՛մ ուզեր, ըսաւ ձեռքը սեղանին զարնելով:

Համոզուած եմ որ երբ ժամանակը գայ, անձը ինք կը զգայ վախճանին մօտեցումը եւ կարծես կը համակերպի այդ իրողութեան:

Նոյն այս համոզումը տեսայ Տիգրան Սմարեանին քով:

— Ութսունըհինգ տարեկան եղայ, ալ քանի՞ տարի պիտի ապրիմ որ:

— Իննսունը անցայ, շուտով պիտի մեռնիմ, ըսաւ Համբարձում Պէրպէրեանը:

— Է՛, ես ա՛լ կեանքը ապրեր եմ, յիսուն տարի առաջ պէտք է մեռած ըլլայի կոտորածի ատեն, «չեմ ուզեր»ի ձեւով ձեռքը օդին մէջ շարժելով ըսաւ Խաչա-

տուրին աներձագը՝ Մեսրոպը, չորս տարի պայքարել է ետք անողոք հիւանդութեան մը դէմ:

Օգուտ չէր ըներ երբ կ'ըսէի.

— Ետ գալ չկայ, հա՛, անանկ որ մի՛ աճապարեր:

Խաչատուր ունեցաւ այդ կաթուածը եւ գլորեցաւ իր տան սանդուխներուն ստորոտը եւ փոխադրուեցաւ հիւանդանոց:

Բնական է գացինք զինք տեսնելու: Բազմաթիւ անգամներ: Գիտէր իրեն պատահածը եւ յայտնի էր որ հաշտուած էր իրականութեան հետ: Չգանգատեցաւ երբեք:

Սկիզբը միտքը պայծառ էր տակաւին: Կը մասնակցէր խօսակցութեան եւ կատակներ կ'ընէր բոյժքոյրերուն հետ: Սակայն հետզհետէ կորսնցուց այդ պայծառութիւնը եւ օրուան բոլոր ժամերուն խոր քունի մէջ էր: Երբեմն միայն կ'արթննար եւ քանի մը բառ կը խօսէր: Այդպիսի պահու մը ըսաւ.

— Հայր Գրիգորը եկաւ երէկ, նուէր մը տուի իրեն թէքէեանի համար:

— Ո՞ր Հայր Գրիգորը, հարցուցի:

— Մագսուտեանը:

Անշուշտ այդ այցելութիւնը եւ նուէրը տեսիլք էին, բայց անկասկած մահուան եզրի՛ն անգամ հոգին կուսակցութեան եւ թէքէեան Մշակութային Միութեան հետ էր:

Շաբաթ մը ետք, Նոյեմբեր 15, 1989ին, հոգին աւանդեց, իր խիստ սիրելի իջմէն շատ հեռու:

* * *

Խաչատուրին այրին՝ սիրելի աներմայրս Եղսան ապրեցաւ ութ տարի եւս: Դժբախտաբար հետզհետէ կորսնցուց իր աչքերուն լոյսը եւ միտքին պայծառութիւնը:

— Ես պատրաստ եմ, կ'ըսէր: Չըլլա՛յ որ մեքենական միջոցներով զիս ողջ պահէք:

Սրտի տագնապով մը զգեստնուած՝ փոխադրուեցաւ հիւանդանոց եւ քանի մը շաբաթ ետք գնաց միանալու իր Խաչատուրին, իննսուներկու տարեկանին:

* * *

Մեր ամուսնութենէն մինչեւ Խաչատուրի մահը՝ քսանըինը տարի, եւ մինչեւ Եղսայի մահը՝ ութ տարի ետք, բախտը ունեցած եմ վայելելու անոնց անկրկնելի ներկայութիւնը: Ուրախ կամ տխուր առիթներով միշտ կը նայէի սիրելի աներհօրս՝ ուղղութիւնս որոշելու համար:

Հիմա որ ան չկայ, յաճախ հարց կուտամ ես ինձի.

— Եթէ ան հոս ըլլար, արդեօք ի՞նչ պիտի ըլլար իր դիրքը:

Եւ առած պատասխանս միշտ ճիշդ կ'ըլլայ:

Ուրթրթաուն, Մեսեչուսէց